

Dirk De Schutter

Het catastrofale

Essay over de eindigheid

Klement Pelckmans

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council® (FSC®) draagt. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

www.uitgeverijklement.nl
www.pelckmans.be

© 2014 Uitgeverij Klement, Zoetermeer
Alle rechten voorbehouden.

Ontwerp omslag: Marion Rosendahl
Illustratie omslag: © Käthe Kollwitz. Die Witwe, 1922-1923
c/o Pictoright Amsterdam 2014

ISBN 978 90 8687 144 5 (Nederland)
ISBN 978 90 289 7955 0 (België)
NUR 730
D/2014/0055/274

voor Bart Philipsen

Πολλὰ τὰ δεῖνα κοῦδέν ἀν-
θρώπου δεινότερον πέλει

Sophocles, *Antigone*

Der Mensch ist inmitten des Seienden die einzige Katastrophe.

Martin Heidegger, Hölderlins *Hymne 'Der Ister'*

Vivre, par définition, cela ne s'apprend pas.

Jacques Derrida, *Spectres de Marx*

Inhoud

Proloog	9
1. Verwondering	13
2. Cornelis Verhoeven	18
3. Thuma/trauma	25
4. Pat Barker – over schaamte	28
5. Hegel	35
6. Na Hegel	40
7. Sein zum Tode	46
8. Eindigheid	55
9. Eigen dood	57
10. Eigenheid	62
11. Eenzaamheid	66
12. Bevindelijkheid: stemmingen	68
13. Verveling en melancholie	72
14. Tijd I	77
15. Geboorte	81
16. De oerscène	89
17. Een boreling zijn	91
18. Het onverwoestbare	97
19. Verwoesting	105
20. Unheimlich	114
21. Kaputt	121
22. Tijd II	125
23. Nihilisme	129
24. Ideologie	137
25. De chirurg: van Rembrandt tot Almodovar	145
26. Het bedenkelijke	151
27. Handelen	155
28. Gedachteloosheid	159
29. Het kolossale: over Anselm Kiefer	169
30. Rouw	182
31. Stabat Mater	188
32. Smart	191

- 33. Stilte 200
- 34. Bestorven 204
- 35. Waan/zin 211
- 36. Dragen 226
- 37. Beginnen 230
- Literatuur 232

Proloog

Het is een van de iconische scènes die de westerse cultuur en de moderne mens uitbeelden. Ze wordt opgevoerd in de nacht van 14 op 15 april 1912: het orkest blijft spelen, terwijl het tot dan toe grootste schip ooit, met de passende naam Titanic, zinkt, vijf dagen nadat het – onder het motto ‘Unsinkable’ – aan zijn eerste transatlantische reis begon. Het orkest is blijven spelen: de in 1997 uitgebrachte film Titanic gaat over de twee geliefden Rose DeWitt Bukater en Jack Dawson, die elkaar tijdens de fatale overtocht ontmoeten, en vertelt triomfantelijk hoe duikboten het wrak, dat op 3810 meter diepte ligt, vinden en doorzoeken. De film is een internationale kaskraker, de begeleidende song van Céline Dion een wereldwijde hit, de carrière van de supersterren Leonardo DiCaprio en Kate Winslet definitief gelanceerd. Geen moment wordt stilgestaan bij de catastrofe die zich daar en dan heeft voorgedaan en bij wat die over het onpeilbare lot van de mens te zeggen heeft.

Der Mensch ist inmitten des Seienden die einzige Katastrophe.¹

De mens is onder de zijnden de enige catastrofe.

Deze schokkende uitspraak komt van Heidegger. Hij stelt dat van alle zijnden de mens het meest bevreemdt en onthutst, niet omdat hij catastrofes veroorzaakt, maar omdat hij een catastrofe is. Die uitspraak doet Heidegger in een college uit het oorlogsjaar 1942. Zeventig jaar later, vandaag, zou die uitspraak het volgende kunnen betekenen: niet het oorlogszuchtige fanatisme, dat in de twintigste eeuw wereldwijd aan honderden miljoenen mensen het leven gekost heeft, niet de immense natuurvervuiling, die het smelten van de poolijskappen, de aantasting van de permafrost, de ontbossing van het regenwoud, het uitsterven van tienduizenden levende organismen, enzovoort tot gevolg heeft, niet de economisch-industriële verwoesting, die één miljard mensen veroordeelt tot het overleven in de meest extreme en abjecte armoede en tegelijk 38 procent van de rijkdom van de

1. M. Heidegger, *Gesamtausgabe Band 53: Hölderlins Hymne ‘Der Ister’*, p. 94.

wereld in handen laat van 0,5 procent van de volwassen wereldbevolking,² niet de gigantische verspilling van voedsel en energie door de zogenaamde schaarste-economie bewijzen de catastrofale aard van de mens, maar wel de ontstellende toedracht dat het menselijk bestaan zelf catastrofaal is.

Het college waarin deze uitspraak voorkomt, is vooral gewijd aan een lectruur van Hölderlins hymnische stroomgedichten, zoals 'Der Ister', maar bevat ook een commentaar op en vertaling van Sophocles' beroemde koorlied uit *Antigone*. Heidegger leest het woord 'catastrofe' in zijn vermeend etymologische betekenis: *κατα-στροφή* betekent om-kering. De mens is een catastrofe, omdat hij zich van zijn eigen wezen afkeert, omdat hij verloochent wat hem het meest eigen is. De mens is afkerig van zichzelf: die afkeer is catastrofaal en veroorzaakt catastrofes. Want hij vervreemdt de mens van zichzelf: hij vervreemdt de mens van de vreemdheid die in zijn wezen schuilt en zijn eigenheid bezet, en hij installeert in de mens een nalatigheid ten aanzien van de catastrofes waar hij de hand in heeft. De mens keert zich af van zichzelf omdat hij daar het niets en de afgrond van de eindigheid en het sterven aantreft.

De paradoxale logica, die stelt dat de mens zich van zichzelf als eindig wezen afkeert en zo de door hem veroorzaakte catastrofes niet onder ogen ziet, wil ik in wat volgt doordenken. Ik wil daartoe een poging ondernemen door terug te keren naar de Griekse cultuur en de tragedies van Sophocles, zoals die vertaald en gelezen werden door Hölderlin, Nietzsche en Heidegger en door de meesters van de psychoanalyse, Freud en Lacan. Centraal in die reflectie staat het vraagstuk van de negativiteit, of beter: het geheim van het niets, dat vele moderne filosofen – van Hegel tot Derrida – in de ban heeft gehouden. Met een niet aflatende zorg getuigt Heideggers werk van de noodzaak om de eindigheid van het zijn in acht te nemen: die inachtneming beslist over de menselijke existentie, over hoe wij, sterfelijke mensen, bestaan. Bij de uitwerking van wat ik de logica van het catastrofale noem, komen die filosofen ter sprake die in Duitsland en Frankrijk met Heidegger aan de slag gegaan zijn: Arendt, Adorno en Sloterdijk, Levinas, Blanchot en Derrida. Ten slotte wil ik te rade gaan bij de moderne literatuur en kunst – van Rembrandt tot Almodovar, van Auden tot Pergolesi – om er het gebeuren van het catastrofale aan het werk te zien. Veel aandacht gaat uit naar getuigenissen over de twee wereldoorlogen (Barker, Malaparte, Antelme, Celan, Sebald en Kiefer).

2. P. Mertens, *Hoe durven ze?*, p. 34.

Zo is een boek ontstaan dat een ontologische analyse van de menselijke existentie koppelt aan cultuurkritiek. In die ontologische analyse ligt de focus op geboren worden en sterven: hoe geboorte en dood de mens uitnodigen om te denken en te handelen, hoe ze de mens blootstellen aan de ervaring van het onherstelbare en het kolossale en hem overleveren aan gedachteloosheid, hoe ze stemmingen als verveling en smart wekken en de mens opdragen om in de onverzoenlijkheid post te vatten en met het onverdraaglijke tot een vergelijk te komen. De cultuurkritiek ziet in de moderne westerse cultuur een nihilisme aan het werk dat niet alleen het leven reduceert tot wetenschappelijke tabellen en technische ingrepen, maar evenmin halt weet toe te roepen aan de barbarij van allesverwoestende oorlogen. Bovendien probeert de cultuurkritiek aan te tonen dat de ontsporingen van de westerse cultuur hun oorsprong vinden in de verwaarlozing van wat de ontologische analyse aan het licht brengt. Het hele boek wordt gedragen door de vraag hoe wij met deze (on-)menselijke conditie kunnen omgaan.

‘Viele sind gestorben’, aldus Hölderlin in ‘Die Titanen’. Zonder hen, de gestorvenen, leeft niemand voort, ‘denn keiner trägt das Leben allein’. Ieder draagt in zich de stem van de overledene als de stem van een vriend.

Zijn gestorven tijdens het schrijven en waren mij daarom nabij:

- de Tsjechische schrijver en staatsman Vaclav Havel, die zich stoorde aan ‘de algemene tegenzin van op consumptie georiënteerde mensen om enige materiële zekerheden op te offeren ter wille van hun eigen geestelijke en morele integriteit’ en zich afvroeg of ‘de grauwhed en leegte van het leven in het post-totalitaire systeem niet de karikaturale vorm is van het moderne bestaan in het algemeen’;³
- de Poolse dichteres Wislawa Szymborska, die in een eenvoudige ‘Notitie’ het leven omschreef als ‘een uitzonderlijke kans om zonder ophouden iets belangrijks niet te weten’;⁴
- de Italiaanse schrijver Antonio Tabucchi, die de eenzaamheid van Pessoa opzocht;

3. V. Havel, *Poging om in de waarheid te leven*, p. 25.

4. W. Szymborska, *Einde en begin. Verzamelde gedichten*, p. 346.

- de Nederlandse dichter Rutger Kopland, die de heerlijk brutale paradox formuleerde: ‘Want alle gebeurtenissen zijn uitzonderingen op al die regels volgens welke ze niet gebeuren’;⁵
- de Vlaamse hoogleraar Ludo Verbeeck, die stand hield in de herinnering aan Hölderlin en Kafka;
- de historicus Eric Hobsbawm, die de mateloosheid van de menselijke geschiedenis beschreef;
- de Vlaamse schrijver Jan Simoen, die peilde naar de afgrond onder clichés als ‘Met mij gaat alles goed’;
- de Ierse dichter Seamus Heaney, die (vanuit) de duistere ontoegankelijkheid van de eigen ziel dichtte en begreep dat ook de ziel in de aarde verworteld is;
- Nelson Mandela, die als geen ander gepoogd heeft een nieuw begin te maken en het catastrofale af te wenden.

Er zijn de jarenlange *compagnons de la route*: allereerst Annemie, maar ook Elisabeth en Simon, Nik en Gie, Frederik, en verder Geert Beheydt, Fons Buyens, Simon De Jaeger, Kurt De Vooght, Ger Groot, Mark Lambrechts, Jan Roelans, Steven Spileers, Mia Vaerman, Herman Van Campenhout, Tom Van Puyenbroeck, Inge Verhoeven, Bart Verschaffel.

Marc De Kesel, Remi Peeters, Ben Schomakers en Geert Van Eekert hebben een eerste versie van dit boek van commentaar voorzien.

Ik heb mijn boek opgedragen aan Bart Philipsen, met wie ik al jaren de weemoedige hoop deel ‘dass gepflegt werde der feste Buchstab, und Bestehendes gut gedeutet’ / ‘dat geoefend en bevorderd moge worden de geijkte letter, en het bestaande juist geuid’ (Hölderlin, ‘Patmos’).

5. R. Kopland, *Tot het ons loslaat*, p. 34.

1. Verwondering

Op het moment dat de filosofie zichzelf uitvindt en aan de wereld presenteert, doet ze een beroep op de verwondering. De twee Griekse grootmeesters, Plato en Aristoteles, zijn het eens: filosofie, deze merkwaardige begeerte naar wijsheid, wordt geboren uit en gedragen door verwondering. In zijn dialoog *Theaetetus* verkondigt Plato bij monde van Socrates: ‘Want dat is de drijfveer (πάθος) van een filosoof: de verwondering. Dit is het enige begin (ἀρχή) van de filosofie.’⁶ En in zijn baanbrekende werk *Metafysica* valt Aristoteles hem bij: ‘Het is namelijk door verwondering dat mensen nu beginnen te filosoferen en ook oorspronkelijk zijn gaan filosoferen.’⁷ De bedoeling lijkt duidelijk: het onbekende verklaren aan de hand van het bekende. Mogelijk ervaren we de filosofie of het filosoferen als iets vreemds, maar we zijn wel vertrouwd met de verwondering of de verbazing. Staan we niet allemaal eens stil om verwonderd te kijken naar het zomerse geel van een glooiend roggeveld of om verbaasd te luisteren naar de heldere, rijk geschakeerde zang van een merel bij de avondschemering in mei?

Van de verwondering worden twee dingen gezegd: ze is ‘archè’, en ze is ‘pathos’. Het Griekse naamwoord ‘archè’ betekent ‘begin’, maar het is bovendien verwant met het werkwoord ‘archein’, dat de betekenis van ‘beginnen’ combineert met ‘vooropgaan, aanvoeren, leiden’. Het begin, waarvan sprake, is dus meer dan een initiële fase die in een later stadium achtergelaten wordt. Als we zeggen dat de filosofie met de verwondering een aanvang neemt, dan bedoelen we niet dat na de verwondering iets anders zou komen. Neen, de verwondering blijft, ze is de dragende grond, begin en einde, ze leidt en begeleidt de filosofie. Ze is niet alleen ‘initium’ maar ook ‘principium’, de blijvende oorsprong van de filosofie, aanvang en begin maar ook en vooral beginsel.

Het Griekse naamwoord ‘pathos’ mogen we zeker niet begrijpen vanuit de moderne kunsttheorie, die het pathetische gelijkstelt met het gezwollene en het hoogdravende. We mogen niet uit het oog verliezen dat ‘pathos’ verwant is met ‘paschein’, dat de betekenis heeft van ‘lijden, dulden, ondergaan, verdragen’. Indien de verwondering door Plato een ‘pathos’ genoemd

6. Plato, *Theaetetus*, 155D. Ik gebruik de vertaling van Hans Warren en Mario Molegraaf.

7. Aristoteles, *Metafysica*, Boek A, 982b. Ik gebruik de vertaling van Ben Schomakers.

wordt, dan wil dat dus zeggen dat de mens niet voor de verwondering kiest, maar dat omgekeerd de verwondering de mens overkomt. Als mogelijke vertalingen van 'paschein' geeft Heidegger: 'leiden, erdulden, ertragen, aus-tragen, sich tragen lassen von, sich be-stimmen lassen durch.'⁸ Heidegger stelt dan ook voor om 'pathos' te vertalen door 'Stimmung', 'stemming'. Hij beklemtoont zodoende eveneens dat de verwondering niet door een wilsbe-slissing kan worden opgewekt, maar de mensen overvalt als een stemming: ze is een passie die de mensen ondergaan, ze is als blijheid of weemoed die de mensen stemt en afstemt op wat hen omringt.

Wat de mensen omringt, is allereerst het alledaagse en het gewone, het spel van dag en nacht, van aarde en hemel. Dat verklaart Socrates onmid-dellijk nadat hij de verwondering heeft aangewezen als het beginsel van de filosofie: 'En degene die Iris de Hemelbode het kind van Thaumaz noemde, was kennelijk geen slecht genealoog.'⁹ Plato legt hier (zoals altijd bij monde van Socrates) een verband tussen het Griekse woord 'thaumazein', dat 'zich verwonderen' betekent, en de mythische figuur Thaumaz, die door Hesiodus de vader van Iris genoemd wordt.¹⁰ Iris is uiteraard de regenboog: zij treedt op als de boodschapper van de goden, haar naam zou (volgens Plato in *Cratylus*) afgeleid zijn van 'eirein', het Griekse woord voor 'spreken'.

De filosofie wordt dus geboren uit de verwondering, die de wonderen van het hemelse uitspannel aanschouwt: de sterrenbeelden, de regenboog, het azuurblauw van de ether. Die verwondering, die de mensen als een stem-ming overkomt, buigt zich niet zozeer over het buitengewone, maar wordt getroffen door het alledaagse en vertrouwde, door wat de hemel elke dag en nacht opnieuw tentoonspreidt. Ze vervalt niet in een verbijsterde sprake-loosheid, maar krijgt van Iris, de boodschapper tussen hemel en aarde, de gave van het woord aangeboden: de verwondering prijst en verheerlijkt, ze bewondert de schoonheid van de zinnelijk waarneembare wereld. Die be-wondering komt onder meer tot uiting in het speciale woord waarmee de Griekse filosofie de totaliteit van al wat is, aanduidt: 'kosmos' betekent niet alleen 'orde' en 'regelmaat', maar ook 'sieraad'. De Griekse filosofie ervoer het heelal dus niet alleen als geordend volgens bepaalde berekenbare wet-ten, maar vooral en in de eerste plaats als een sierlijk geheel.

8. M. Heidegger, *Was ist das – die Philosophie?*, p. 26.

9. Plato, *Theaetetus*, 155D.

10. Hesiodus, *Theogonie*, vers 265-266.

Verwondering en bewondering gaan samen. Getuige niet alleen het woord ‘kosmos’ ter aanduiding van het heelal, maar ook de ervaring van het zijnde als het in schoonheid verschijnende. We kunnen de woorden waarmee de Griekse filosofie de werkelijkheid beschrijft, niet ernstig genoeg nemen. De totaliteit van wat is, wordt gedragen door een beweging van ontstaan en vergaan, van zich tonen en zich verbergen, van op de voorgrond treden en zich terugtrekken. Om deze beweging die aan het verschijnen van de verschijnselen ten grondslag ligt, te benoemen, gebruikte de Griekse filosofie het woord ‘phusis’. In het Latijn werd dit vertaald als ‘natura’, dat weliswaar nog de betekenis van ‘nasci’ (‘geboren worden’) bevat, maar in feite toch de oorspronkelijke, door het Grieks aangeduide beweging van verschijnen en verdwijnen achterwege laat. Alles wat is, verschijnt. Het treedt in de openbaarheid, het toont zich, het is verschijnsel; in het Grieks: φαινόμενον, fenomeen. De Griekse filosofie staat stil bij het wonder dat de verschijnselen verschijnen: schijn wordt hier niet begrepen als bedrog of illusie, maar als glans. De verschijnselen lichten op, ze staan in het licht van hun eigen glans, ze verschijnen in schoonheid. In een kernachtige formule van Heidegger: ‘Den Griechen sagen öv und καλόν dasselbe.’ (‘Voor de Grieken betekenen “on” en “kalon” hetzelfde.’)¹¹

De parallellie tussen de verwondering over het zijnde (‘to on’) en de bewondering voor het schone (‘to kalon’) vinden we het treffendst verwoord in een uitspraak die de Atheense geschiedschrijver Thucydides aan Pericles toeschrijft: φιλοκαλοῦμεν μετ’ εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας; in vertaling: ‘wij hebben de schoonheid lief zonder verkwisting; wij hebben de wijsheid lief zonder weekheid.’¹² Er bestaat een geleerde discussie over hoe ‘malakia’ en ‘euteleia’ dienen te worden vertaald,¹³ maar interessanter voor ons betoog is het allicht om te wijzen op de merkwaardige parallellie tussen ‘philokaloumen’ en ‘philosophoumen’. Thucydides/Pericles heeft de rijkdom van de Griekse taal aangewend om deze tot nadenken stemmende parallellie vorm te geven: wij zijn de ‘philos’, de vriend, van ‘to kalon’, het schone, en wij zijn de ‘philos’, de vriend, van ‘to sophon’, het wijze. We kunnen niet om de

11. M. Heidegger, *Einführung in die Metaphysik*, p. 101. (Inleiding in de metafysica, p. 157.)

12. Thucydides, *De Peloponnesische Oorlog*, boek II, paragraaf 40. (Ik gebruik de vertaling van M.A. Schwartz.)

13. Zie bv. ‘The crisis in culture’ in *Between past and future* van H. Arendt, en *La fiction du politique* van Ph. Lacoue-Labarthe.

vaststelling heen dat deze parallelle voor ons, (post)modernen, niet meer bestaat. Misschien komt deze vaststelling op de meest onweerlegbare manier tot uiting in het feit dat vele moderne talen het woord 'filosoferen' aan het Grieks hebben ontleend, maar niet het woord 'filokaleren'.

Als we deze vaststelling ernstig nemen, dan zien we ons voor de vraag geplaatst of wij, mensen van de eenentwintigste eeuw, de verwondering, zoals die door Plato wordt beschreven, nog wel kennen. We gebruiken het woord 'kosmos' nog, we vereren zelfs de kosmonauten als nieuwe helden, maar de ervaring gebiedt ons te zeggen dat we niet meer in een 'kosmos' leven. Terwijl de 'kosmos' voor de Griekse filosofie een gesloten en begrensd geheel vormde, is in de moderne tijd met filosofen als Giordano Bruno en astronomen als Johannes Kepler het (aanvankelijk louter speculatieve) vermoeden gegroeid dat het universum oneindig groot is.¹⁴ Waar Copernicus, die met zijn stelling van het heliocentrisme toch tot de grondleggers van het moderne in-de-wereld-zijn behoort, de grootte van het zonnestelsel en het heelal nog uitdrukte in 'x aantal miljoenen kilometers', spreekt de hedendaagse astrofysica over miljarden lichtjaren. Zoals de Grieken wisten, vervult het oneindige en onbeperkte eerder met afschuw dan met bewondering. De verwondering en de 'kosmos'-ervaring hangen samen; beide zijn ernstig in gevaar gebracht, om niet te zeggen, uitgeveegd door de recente wetenschappelijke ontdekkingen dat het heelal oneindig uitdijt en door de bevinding dat het ondanks de wetten die we menen op het spoor te zijn, meer lijkt op een chaos. De vaststelling dat het heelal miljarden jaren oud is en onmetelijk uitgestrekt, zou voor de Griekse filosofie een gruwel geweest zijn: het kolosale is duizelingwekkend, niet bewonderenswaardig.

Deze ervaring van huiver doemt al op aan het begin van de moderne tijd. Ze werd verwoord in een onvergetelijk fragment van de zeventiende-eeuwse natuurkundige en filosoof Blaise Pascal; op het moment dat de moderne astronomie haar eerste ontdekkingen doet, schrijft die: 'Le silence éternel de ces espaces infinis m'effraie.'¹⁵ ('De eeuwige stilte van die oneindige ruimtes boezemt mij angst in.') Uit deze bedenking van Pascal spreekt niet alleen de angst voor het huiveringwekkend uitgestrekte heelal, maar ook het vermoeden dat de plaats van de mens in het geheel der dingen zoek is: de mens is de

14. Voor een gedetailleerde uitwerking, zie *From the closed world to the infinite universe* van A. Koyré.

15. B. Pascal, *Pensées*, fragment 187.

kosmos ontnomen, hij is ontheemd, dolend in een angstaanjagende stilte. De activiteit die de mens toebedeeld is en van waaruit hij zijn plaats in het geheel der zijnden bepaalt, bestaat niet langer uit het schouwen, zoals dat het geval was bij de Griekse filosofie die in de 'theôria' de schoonheid der verschijnselen bewondert. De Griekse 'theôria', die zich aan het schouwen hield, is veranderd in de moderne theorie, die verklaart en bewijst, en de fysische fenomenen met mathematische modellen berekent. Nu het schouwen van de 'theôria' hem ontzegd is, dient de ontheemde mens zijn plaats te heroveren: hij onderneemt daartoe een poging door de stilte der verschijnselen met de taal der cijfers te overschrijven. Wanneer wij, mensen van de eenentwintigste eeuw, toch door de verwondering aangedaan worden, wanneer we in de verwondering een 'drijfveer' vinden, komen we tot de onrustwekkende ontdekking dat zich in de verwondering een *unheimliche* ervaring schuilhoudt: wat de verwondering kijkend of luisterend waarneemt, blijft zonder betekenis, het waargenomene – het roggelveld of de zang van een merel – onttrekt zich radicaal aan het waarnemende subject, waarop het tegelijk aangewezen is; het waargenomene is niet voor het waarnemende subject bestemd, maar overstijgt het; uit het niets valt het aan dit subject te beurt als aan een toevallige passant.